

MAGAZINE voor
erfgoedliefhebbers

jrg. 22 nr. 4 ~ december 2023

Zeeuws Erfgoed

*Tradities rond de
feestdagen*

*Vrouwenstemmen
uit het verleden*

*Een Spaanse
goudluster kom*

Erfgoed
Zeeland

Zeeuws Erfgoed MAGAZINE voor erfgoedliefhebbers | jrg. 22 nr. 4 ~ december 2023

← FOTO OMSLAG Het vertrek van een hoogwaardigheidsbekleder uit Middelburg, 1615, Adriaen van de Venne | collectie Rijksmuseum Amsterdam.

In dit nummer:

3 Voorwoord	20 Nieuws
4 De feestdagen in Zeeland	22 Samen op zoek naar de Romeinse kustlimes
6 Een kom van goudluster majolica	24 Uit de collectie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen
Een verbrand wintergezicht, een ansichtkaart en een grauwchildering
8 Grensverhalen 15
Duits beton in de duinen; de Atlantikwall als harde zeegrens	26 Charter van Hoogelande oudste Zeeuwse archiefstuk
12 Eén vrouwenhaar trekt meer dan een marszeil	29 Breeveertien
15 Drieveuren	31 Colofon
16 Trots op mijn monument
Leven met het tij van de haven	32 MO <u>nu</u> MENTaal

↓ Bunker met opnieuw aangebrachte schilderingen aan de Vlissingeweg te Middelburg | foto David Koren.

VOORWOORD

Rogier Havermans
plaatsvervangend directeur
Erfgoed Zeeland

Ouwe jaar uit, nieuwe jaar in

December is van oudsher een maand waarin tradities een belangrijke rol spelen. Over gebruiken rond de feestdagen leest u in dit magazine. Het is in deze maand bovendien een goede gewoonte om terug te blikken en vooruit te kijken. Als Erfgoed Zeeland willen we daarbij niet achterblijven.

We kunnen terugkijken op een geslaagde Contact- en Inspiratiedag in het Museum in Vlissingen op 28 september. Er was een inspirerend programma en de opkomst was groot. De professionele- en vrijwilligersorganisaties waren breed vertegenwoordigd. Op 15 november werden in kerkgebouw de Open Haven in Oost-Souburg weer vier kerkenvisies overhandigd. Tijdens deze bijeenkomst werd met elkaar nagedacht over het vervolg. Een structurele borging met aandacht voor het religieuze erfgoed in Zeeland is noodzakelijk.

Wanneer dit magazine bij u op de mat valt, is de Zeeuwse Archeologiedag van 9 december, in de ZB Bibliotheek van Zeeland, net achter de rug. Een gevarieerd programma met lezingen, waaronder 'Beach Archaeology', een onderwerp waar Erfgoed Zeeland zich de komende jaren op wil richten.

In deze editie is ook weer een interview met monumenteigenaren te vinden in de rubriek 'Trots op mijn monument'. Wij zijn op onze beurt trots op onze collega Sem de Paauw, die op 9 november bij de uitreiking van de Monumentalentprijs 2023 op een gedeelde tweede plaats eindigde.

Trots zijn we bovendien op al onze medewerkers, die het afgelopen jaar met veel inzet en enthousiasme invulling hebben gegeven aan tal van werkzaamheden en activiteiten.

Ten slotte blikken we voor *Zeeuws Erfgoed* al even vooruit. Dit magazine brengen we voortaan in april en oktober uit. Elke uitgave krijgt meer pagina's en een stevige omslag: meer body, meer artikelen over erfgoed, in de aantrekkelijke huidige vormgeving van ons magazine.

Namens alle medewerkers en vrijwilligers: alle goeds voor het nieuwe jaar!

→ Personeelsdag Erfgoed Zeeland
in oktober 2023.

De feestdagen in Zeeland

Carolien Fokke

Adviseur erfgoed Erfgoed Zeeland

De periode van kerst tot oud en nieuw staat bol van de traditionele gerechten, vaste gebruiken en bijzondere gewoonten. Sommige tradities die wij nu écht Nederlands of zelfs Zeeuws vinden, zijn overgenomen uit andere landen of gegroeid vanuit bepaalde omstandigheden die nu irrelevant zijn. Wat dat betreft is het immaterieel erfgoed een dynamische vorm van erfgoed die reflecteert wat er in de maatschappij gaande is en daarmee veel kan vertellen over het verleden.

Kerst in Zeeland

Het Zeeuwse kerstfeest bestaat vaak uit een kerkbezoek, uitgebreid eten en drinken, en kerstliedjes zingen bij de kerstboom. Maar de kerstboom is waarschijnlijk een oud Germaans gebruik, komt oorspronkelijk uit Duitsland en kwam pas begin negentiende eeuw naar Nederland. Protestanten voegden hem vervolgens als eerste toe aan hun viering. De altijd groene takken zagen zij als symbool

↑ Jan Steen schilderde in 1645 een Leidse bakker met zijn waren. Op dit schilderij is de duivekater afgebeeld: het grote brood dat rechtop tegen de muur staat | collectie Rijksmuseum Amsterdam.

← Kerstfeest omstreeks 1970, met een grote kerstbal en echte kaarsjes | foto A. van Wyngen, ZB Beeldbank Zeeland, nr. 76385.

voor Gods eeuwige liefde en trouw en de kaarsjes als het hemelse licht. De katholieken hielden lang de kerststal als focus van de viering, een traditie ontstaan in Italië ten tijde van Franciscus van Assisi, die zo hoopte de kerstboodschap bij alle ongeletterden te brengen. Uiteindelijk smolten deze tradities samen, ook in de Zeeuwse huiskamers.

Ook het zingen van kerstliedjes is ontstaan uit de samensmelting van gebruiken en invloeden. Zang is een mondelinge traditie en sommige kerstliederen zijn eeuwenoud, zoals het middeleeuwse 'Nu sijt wellecome'. Anderen lijken Nederlands, zoals 'Stille Nacht' (1816) en 'Oh Denneboom' (1824), maar zijn vertalingen van Duitse liederen. Tegenwoordig zijn ook Engelstalige kerstnummers alom vertegenwoordigd bij kerstvieringen. Kerstliedjes weerspiegelen zo maatschappelijke veranderingen.

Vroeger werden er speciale kerstbroden gebakken, zoals het door Jan Steen afgebeelde Duivekater-brood. Dit was een versierd, zoet witbrood. Maar ook daarbij beïnvloedde een Duits gebruik ons: hun Weihnachtsstol werd onze kerststol. Zelfs onze eetgewoonten tijdens kerst zijn dus niet typisch Nederlands.

Oud en nieuw

Tijdens de jaarwisseling beoefenen we veel immaterieel erfgoed. Denk aan het 'slepen' door de dorpse jeugd, waarbij alles wat los zit, zoals vlaggenmasten of bloembakken, op het dorpsplein belandt. Of het afsteken van consumentenvuurwerk, dat zelfs op de Nederlandse inventaris van immaterieel erfgoed staat.

Een veel gezien oudjaarsgebruik in Zeeland was het koenkelen of rommelen, nu alleen nog gebruikelijk in Yerseke en op Tholen. Kinderen gaan langs de deuren met een koenkelpot, zingen liedjes en krijgen dan geld of snoep. Vroeger werd zo'n koenkelpot gemaakt van een pot met een varkensblaas eroverheen gespannen. Daar werd een stokje doorheen gestoken en door de vingers daarlangs te bewegen ontstond een zoemend geluid. Tegenwoordig zijn het vaak conservenblikken met een stuk plastic. Bekende liedjes zijn 'Klein zieltje' en 'Ik heb zo lang met de koenkelpot gelopen'.

Hét traditionele jaarwisselingsgerecht is de oliebol. Maar vroeger bakte men rond midwinter oliekoeken. Dit waren snel vullende, vette koeken met makkelijke en houdbare ingrediënten: melk, meel, gist, kaneel en kruidnagels. Deze platte oliekoeken werden uiteindelijk rond, en in 1868 stond 'oliebol' voor het eerst in de Van Dale.

Ook Zeeuwse stranden zijn op 1 januari het decor van de traditionele nieuwjaarsduik. Wederom een gebruik van buitenlandse oorsprong: in het Canadese Vancouver wordt al sinds 1920 een nieuwjaarsduik georganiseerd.

↑ Monument van de koenkelpot in Yerseke | foto M. Meijer-van der Linde, ZB Beeldbank Zeeland, nr. 89863.

Is er dan geen enkele traditie tijdens de feestdagen die echt helemaal Zeeuws is? Zeker wel! Tijdens de nieuwjaarsbijeenkomst van de Provincie Zeeland wordt traditiegetrouw gezamenlijk het Zeeuwse volkslied gezongen.

Belangrijkste bronnen

Jeanine Dekker en Marco Evenhuis, *Zeeuwse Traditionals: een dwarsdoorsnede van de oude liedcultuur in Zeeland*, Middelburg 2013.
Eerste Yerseksche Koenkelpot Fanfare: www.koenkelpotfanfare.nl.
Kerst in Zeeland: www.zeeuwseankers.nl/verhaal/kerst-in-zeeland.
Tiny Polderman, *Oud en Nieuw*: www.zeeuwseankers.nl/verhaal/oud-en-nieuw.
Rommel- of Koenkelpot: www.zeeuwseankers.nl/verhaal/rommel-of-koenkelpot.
Ineke Strouken. *Dit zijn wij*, Utrecht 2010.

Een kom van goudluster majolica

Henk Hendrikse

voormalig depotbeheerder Erfgoed Zeeland

In september 2001 werden tijdens graafwerk ten behoeve van de verbouwing van een woning in de tuin van Dinsdagstraat 23 te Sluis diverse funderingen en beerputten aangetroffen. Uit een middeleeuwse beerput kwam een goudluster kom uit Spanje tevoorschijn, met daarin een Arabische tekst. Een spectaculaire vondst. Gelukkig kon de tekst na enig onderzoek vertaald worden.

Goudluster majolica fabricage

Voorwerpen van majolica zijn vervaardigd uit kalkhoudende klei. Na een eerste bakproces bracht men hierop tinglazuur aan. Daarna werd het product opnieuw gebakken bij een temperatuur van 800 graden. Hierdoor fixeerden de tinoxide-deeltjes in het glazuur, reflecteerden daardoor licht en verkreeg het product een ondoorschijnend witte, glanzende kleur. Het toepassen van (goud)luster decoratie gebeurde met zilver- en koperoxide, rode of gele oker, zwavel en azijn.

Geschiedenis

Vermoedelijk werd vanaf de twaalfde eeuw tinglazuur aardewerk in Zuidoost-Spanje vervaardigd. Dit gebied had vanaf de achtste eeuw onder islamitische invloed gestaan.

Het duurde echter tot de dertiende eeuw voordat vrijwel geheel Spanje tijdens de verschillende kruistochten op de islamieten veroverd werd. Alleen het koninkrijk van Granada in Andalusië bleef tot 1492 een islamitisch bolwerk. Het was in 1238 gesticht door de Nasriden en hoewel het een koninkrijk was, werd het geregeerd door sultans. De hoofdstad was Granada, waar het Arabisch de voertaal was.

De Sluisse kom

Uit de beerput kwamen verschillende fragmenten van kommen van goudluster majolica. Van één kom is slechts een bodemfragment bewaard, waarop in goudkleur tekst te zien is.

↑ Goudluster kom direct ná de vondst uit de middeleeuwse beerput, circa 1375-1400, Dinsdagstraat Sluis | foto Tom Leenhouders, collectie Hendrikse-De Cloedt.

Van andere kommen bleven alleen enkele wandscherven over.

De interessantste kom, vervaardigd in vroeg-Granada goudluster aardewerk, is voor een tentoonstelling in Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam gerestaureerd. De kom heeft een hoge standring en een klein lintoor. Ondanks het ontbreken van de tegenoverliggende zijde is het logisch te veronderstellen dat de kom een tweede oor bezat, met het oog op het handig vasthouden. De

kom is 7,2 centimeter hoog en heeft een diameter van 12,5 centimeter. Het decor is een vakverdeling met geometrische patronen afwisselend in kruismotief en bladbloem. De onderzijde is versierd met een margriet in de kleur blauw. Het opvallendst is de op de spiegel van de kom aangebrachte tekst in Arabische karakters. Deze tekst moet gelezen worden als al-Nasr(a) wa-l-Hayl(a). Dit moet uitgesproken worden

als annasr wal-Hayl. Dit is een wens. Er wordt overwinning en kracht mee toegewenst.

Ondanks een verblijf van minimaal zeshonderd jaar in de Sluisse bodem is de kwaliteit van de beschildering nog uitzonderlijk goed. De goudluster kom met de Arabische heilwens zal ongetwijfeld als exotisch object een ereplaats op de Sluisse tafel gehad hebben. Hoewel er geen

← Gerestaureerde goudluster kom met Arabische tekst: al-Nasr(a) wa-l-Hayl(a), circa 1375-1400 | foto Henk Hendrikse, collectie Hendrikse-De Cloedt.

↓ Fragment goudluster kom wordt getoond tijdens een rondleiding door het Zeeuws Archeologisch Depot | foto Mieke Wijnen Fotografie.

aanwijzingen zijn dat de eigenaar van de toenmalige woning aan de Dinsdagstraat van Arabische herkomst was en het dus voor hem niet mogelijk was de tekst in de kom te lezen, zal het zien ervan toch een sterke indruk gemaakt hebben. Ondanks de vele archeologische vondsten en publicaties betreffende Spaans keramiek zijn er zeer weinig goudluster voorwerpen met Arabische tekst bekend.

Tentoonstelling

De uitzonderlijkheid van de kom trok al eerder de aandacht van enkele Spaanse aardewerkspecialisten. Na jarenlang onderzoek naar herkomst, datering en productie in Andalusië (Spanje) wordt in 2024 een tentoonstelling gehouden in het museum van Granada (Spanje). De kom met de Arabische tekst en het bodemfragment, die in het Zeeuws Archeologisch Depot worden bewaard, worden uitgeleend voor deze tentoonstelling.

← Fragment goudluster kom uit middeleeuwse beerput, circa 1400 | foto Mieke Wijnen Fotografie.

Grensverhalen | 15

Duits beton in de duinen; de Atlantikwall als harde zeegrens

David Koren

senior beleidsmedewerker cultureel erfgoed Provincie Zuid-Holland

Alleen de Chinese muur is langer, maar verder is de Atlantikwall met zijn ruim vijfduizend kilometer een reusachtig militair complex. Deze betonnen zeegrens van Noord-Noorwegen tot aan de Spaanse grens werd tijdens de Tweede Wereldoorlog in minder dan drie jaar tijd door de Duitsers aangelegd, bedoeld om een mogelijke invasie van de geallieerden te weerstaan. Zeeland vormt een belangrijk onderdeel van deze betonnen barrière.

De Atlantikwall is zowel een 'bouw-werk' – met de vele duizenden bunkers eigenlijk een hele serie losse bouwwerken – als een militair landschap, waarin de verschillende onderdelen op elkaar betrokken zijn. Het gaat niet alleen om verdediging en vuurkracht vanuit de individuele bunkers, maar ook om de algehele logistiek van voedselvoorziening (keukens), verpleging (hospitalen), soldatenverblijven, af- en aanvoerwegen, muren, versperringen, vrije schootsvelden en meer. De Atlantikwall is dan ook te beschouwen als een door de Duitse bezetter aangelegde grensstructuur, een grenslijn, om het veroverde territorium

af te grendelen en te beschermen tegen krachten van 'buiten', namelijk mogelijke aanvallers van overzee, die geallieerden. Zeeland was een van de belangrijkste onderdelen van de hele linie, vooral vanwege de strategische toegang tot de belangrijke haven van Antwerpen.

Hiërarchie in verdediging

Er bestond een duidelijk onderscheid tussen de verschillende delen van de verdediging. Met name de kwetsbare en strategisch belangrijke havens en havenmondingen werden extra zwaar bewaakt en beveiligd. De 'gewone' kustgebieden werden verdedigd

door zogenaamde *Widerstandsnesten* (kleine individuele stellingen van tien tot veertig manschappen). Meer kwetsbare en strategisch gelegen onderdelen werden verheven tot *Stützpunkt* (batterijen met zwaar geschut en een bezetting van honderd tot vierhonderd manschappen) of *Stützpunktgruppe* (een combinatie van meerdere *Stützpunkten*). De allerhoogste status betrof een *Festung*, in Nederland alleen weggelegd voor Hoek van Holland. Vlissingen zat daar net

↓ De Vrijburg-batterij, onderdeel van het Landfront Vlissingen | foto David Koren.

← Bunker met opnieuw aangebrachte schilderingen aan de Vlissingeweg te Middelburg | foto David Koren.

en kreeg het vliegveld Haamstede een belangrijke militaire functie voor de verdediging van Rotterdam, Zeeland en de luchtkonvoien voor Duitse schepen. Ook werd weer een hele reeks bunkers aangelegd om het vliegveld te verdedigen.

In de Zeepeduinen, bij en rond slot Haamstede, werden maar liefst veertig bunkers aangelegd. De belangrijkste commandopost werd gevestigd op een hoog duin en wordt ook wel de vleugel- of Walvisbunker genoemd. Vanaf de gepantserde observatiekoepel is er een mooi uitzicht richting de kerk van Haamstede.

Op Schouwen-Duiveland is nog veel bewaard gebleven van de Atlantikwall. Dit heeft met name te maken met de eigendomssituatie van de grond. Na de oorlog kon de familie Van der Lek de Clercq van slot Haamstede kiezen of zij de bunkers geamoveerd wilden hebben of niet. Daar stemden zij

↓ De geschutskoepel van de Walvisbunker achter slot Haamstede | foto David Koren.

een gradatie onder en was een zogenaamd "Verdedigingsbereich". Het betekende dat Vlissingen door het Duitse opperbevel was geïdentificeerd als mogelijk hoofddoel van een geallieerde invasie. Dit resulteerde erin dat deze havenstad niet alleen aan de zeezijde werd beschermd, het *Seefront*, maar ook aan de landzijde, het *Landfront*. De bunkerontwerpen in de Atlantikwall waren gestandaardiseerd en centraal in Berlijn bedacht, maar tegelijkertijd zijn er wel honderden verschillende soorten gerealiseerd. De bouw vond uiteraard wel lokaal plaats, maar veelal met materialen die van elders werden aangevoerd. De meeste onderdelen werden goed gecamoufleerd. Zo werden bunkers vaak als huis uitgedost.

Kop van Schouwen

Vanzelfsprekend werd ook de Kop van Schouwen (*Stützpunkt Schouwen*) door de Duitsers goed beveiligd. Schouwen-Duiveland was in de oorlogsjaren nog een eiland en boten zouden zo via een omweg rond het eiland richting de havens kunnen opstomen. Om de Kop van Schouwen te beveiligen werd in eerste instantie het haventje van Burghsluis benut voor de aanvoer van materialen als grind, cement en kolen. Vandaar werden de

materialen via een speciaal daartoe aangelegd smalspoor naar Burgh gebracht, vanwaar het laatste deel naar het Slotbos met de inzet van paarden werd overbrugd. Een enkele paardendrinkbak vormt hiervan nog een relict. Helaas zijn er van het smalspoor zelf geen sporen meer overgebleven. En wie vandaag de dag het plezierhaventje van Burghsluis bezoekt, een gehuchtje van dertig huizen en tachtig inwoners, zal niets vermoeden of ter ore komen over het oorlogsverleden van dit haventje. Ook hebben de Duitsers paden aangelegd

→ Drakentandversperringen aan de rand van Middelburg, als onderdeel van het Landfront | foto David Koren.

aanvankelijk voor, maar toen zij het prijskaartje gepresenteerd kregen, leken de bunkers toch niet zo erg meer in de weg te staan. Door het private eigendom en het afgesloten terrein – het landgoed werd in 1981 overgenomen door Natuurmonumenten – zijn er veel bunkers in goede staat gebleven. Sommige bunkers hebben zelfs nog de oorspronkelijke camouflagekleuren of zijn voorzien van bijzondere interieurtekeningen. De bunker met de belangrijkste interieurwaarden wordt door Natuurmonumenten goed geheimgehouden om mogelijk vandalisme tegen te gaan.

Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen

Walcheren had door de aanwezigheid van de haven van Vlissingen zo mogelijk het grootste aantal bunkers in Zeeland. Na de oorlog zijn vele gesloopt of verdwenen, hoewel een enkeling dienstdeed als noodwoning. Het Landfront is uitgebreid geïnventariseerd door de Stichting Bunkerbehoud en werd uiteindelijk in 2013 aangewezen als rijksmonument. Het telt een grote diversiteit aan gebouwde en landschappelijke structuren, waaronder een anti-tankgracht, anti-tankmuren en

drakentandversperringen. Deze bescherming is mede tot stand gekomen vanuit de vele bedreigingen die er in het gebied spelen en het Landfront kwetsbaar maken. Het ligt immers in een dynamisch gebied waar de steden Vlissingen en Middelburg aan elkaar grenzen en waar veel ruimtelijke belangen spelen. Door de van kracht zijnde bescherming bestaat nu de noodzaak de cultuurhistorische waarden van het Landfront goed mee te nemen in de ruimtelijke planvorming. Drie van de vele bunkers zijn ingericht als klein museum en kunnen door het publiek bezocht worden. Deze

bunkermusea zijn te vinden in Zoutelande, Vlissingen en in park Toorenvliedt te Middelburg.

In West-Zeeuws-Vlaanderen heeft de Atlantikwall heel wat onderdelen moeten prijsgeven. Lange tijd werden de sporen als littekens gezien, die zich moeilijk lieten verenigen met het belang van het toerisme als motor van de economie van dorpen als Cadzand. Bij de sfeer van 'luxe' en chique Belgische badgasten met bontjassen paste geen beton. Veel bunkers werden hier dan ook ondergestoven, getransformeerd tot berghok voor een lokale discotheek

↑ Bunker in een appelboomgaard bij Breskens | foto David Koren.

← Een als noodwoning ingerichte bunker in Domburg, 1945 | foto P. Vreke, ZB Beeldbank Zeeland, nr. 19163.

of anderszins aan het zicht onttrokken. Slechts op plekken waar wat minder dynamiek was, konden ze blijven staan, zoals in een boomgaard of aan de rand van een (beschermde) dijk. Maar langzaamaan begint ook hier meer interesse te ontstaan. Zo heeft de gemeente Sluis inmiddels enkele toppers uit de linie aangewezen als

gemeentelijk monument, waaronder het bunkerdorp bij Groede.

Toekomstig (wereld)erfgoed?

Vanuit het Rijk wordt er langzaam maar zeker ook steeds meer nagedacht over bescherming van de (gehele) Atlantikwall. Tot voor kort was de politiek 'laat duizend bloemen

bloeien', maar het Rijk wordt steeds vaker ingehaald door de lokale realiteit, van musealisering tot sloop. Daarom wordt er momenteel gewerkt aan een landelijke atlas met als doel om een kader te geven voor de bescherming en (her)ontwikkeling van de restanten van deze Duitse verdedigingslinie. Hierbij wordt een Europees perspectief gehanteerd. Hoe goed gecamoufleerd deze zeegrens in het verleden ook was, in de toekomst zal de linie mogelijk een nieuw parelsnoer gaan vormen die tevens de culturele samenwerking tussen de verschillende Europese landen bevordert en waarbij zelfs een status op de werelderfgoedlijst een lonkend perspectief zou kunnen zijn. Dat blijft natuurlijk voorsnog speculatief, maar het zal wellicht sneller gaan dan bij de Chinese muur.

← Huis gebouwd op een hospitaalbunker aan de Boulevard in Breskens | foto David Koren.

↓ Een Tobruk (schuttersput) in het landschap, onderdeel van het bunkerpark bij Groede | foto David Koren.

Eén vrouwenhaar trekt meer dan een marszeil

Anne Hobbel
adviseur erfgoed Erfgoed Zeeland

Heren en kerken, macht en geloof. Een erfgoedlijn die zijn zwaartepunt vindt in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Een periode waarin de vrouw regelmatig het onderspit lijkt te delven. Vooral in de populaire cultuur wordt de vrouw van toen als rechteloos en ondergeschikt neergezet. Maar schijn bedriegt.

In zowel beeld als schrift werden vrouwen in de middeleeuwen vaak afgedaan als "lasterlijk, instabiel, of als eerste zondares, als onvolmaakte en eigenlijk mislukte man". Dit middeleeuwse beeld van de vrouw heeft de tand des tijds goed doorstaan. Dit komt onder andere doordat de meeste contemporaine bronnen over, dan wel door mannen geschreven zijn. Daarnaast richtte wetenschappelijk onderzoek zich tot de tweede helft van de twintigste eeuw vooral op de man, vele werken van vrouwen zijn dan ook verloren gegaan omdat deze als niet belangrijk werden gezien.

Niet zo vreemd, want zowel in kerk als staat hadden mannen het voor het zeggen. Toch moeten we de invloed van de vrouw niet onderschatten. We kennen natuurlijk

allemaal Jeanne d'Arc en misschien heb je weleens van Hildegard van Bingen gehoord. Toch zal het voor de gemiddelde Nederlander moeilijk zijn om meer middeleeuwse vrouwen van invloed te noemen. Dit is onder meer het resultaat van de moderne (Nederlandse) geschiedschrijving, die zijn wortels vindt in de negentiende eeuw. Soms werden vrouwen letterlijk de geschiedenis uitgeschreven. Toch waren ze er. Ook in Zeeland.

Kapiteinsvrouw Anna

Dat ze wel degelijk een belangrijke rol speelden in de maatschappij blijkt bijvoorbeeld uit het leven van Anna van Gelder als kapiteinsvrouw. Anna van Gelder (1613 of 1614-1687) was een geboren Vlissingse en de derde vrouw van Michiel de Ruyter. Achter de schermen regelde zij van alles, zodat haar man 'zorgeloos' de wereld kon overvaren. Naast het inkopen van voedsel, drank en gereedschap voor de vaak honderden

↑ Portret van Anna van Gelder door Ferdinand Bol, circa 1667 | Maritiem Museum Zeeland, collectie Ruyteriana stichting, foto René den Engelsman.

bemanningsleden, hield ze ook de financiën in de gaten. Toen De Ruyter in 1676 stierf, bleek er een aanzienlijk vermogen te zijn opgebouwd. Toch hield Anna er een eenvoudige levensstijl op na en deed zij, ook toen haar man nog in leven was, zelf de was en de boodschappen.

Kenau!

Zo wil je als vrouw liever niet genoemd worden. Maar was Kenau Simonsdochter Hasselaer (1526-1588) wel echt zo'n bazig manwijf? Tot het einde van de negentiende eeuw werd deze vrouw, die na het beleg van Haarlem haar geld verdiende als waagmeester en belastinginnehmer in Arnemuïden, bijvoorbeeld door P.C. Hooft bejubeld als "een moedige mannin, weeduwe van zessenvertig jaaren, onbesproken van leeven, en van een der beste huizen, die niet schreemde, met spiets, bus, en rappier, in vrouwen gewaad, den vyandt te keer te gaan". In de loop van de negentiende eeuw veranderde dit beeld echter; er was volgens (mannelijke) historici niet genoeg bewijs voor de heldhaftige daden van Kenau en zo raakten haar moed en doortastendheid in de vergetelheid, terwijl haar mannelijkheid (ook wel 'onvrouwelijk' genoemd) en onvriendelijkheid werden aangedikt. Hetzelfde lot onderging Margaretha Sandra (1629-1674), de heldin van Aardenburg. Ook haar rol in het beleg van Aardenburg werd in de negentiende eeuw in twijfel getrokken, terwijl in 1675, drie jaar na het beleg, haar naam nog werd genoemd in een verslag van de strijd.

Nieuw onderzoek

Ondanks dat de geschiedenisboeken ons anders doen geloven, is, zoals de titel van dit stuk al doet vermoeden, de invloed van de vrouw in het dagelijks leven wel degelijk significant. De rol van de vrouw in onze maatschappij is niet te onderschatten, zelfs niet in de eeuwen hiervoor. In de vroege zeventiende eeuw schreef Jacob Cats: "een vrouwen hayr treckt meer als een maers-zeyl". Een bekende scheepsspreuk uit die tijd. Tegenwoordig hoor je weleens dat één vrouwenhaar meer trekt dan zeven paarden, of honderd paar ossen. Toch heeft het lang geduurd voordat dit feit in de geschiedenisboeken doordrong. In de loop van de twintigste

↑ Portret van Kenau Simonsdochter Hasselaer door prentmaker Jacob Houbraken naar tekening Hendrik Pothoven, 1760 | collectie Rijksmuseum Amsterdam.

eeuw veranderde de manier van geschiedkundig onderzoek doen en werd de stem van zowel de middeleeuwse en vroegmoderne vrouw als de vrouwelijke historici steeds luider. Dit heeft geleid tot meer onderzoek en een beter inzicht in de rol van de vrouw in de geschiedenis. Er verschijnen dan ook steeds meer wetenschappelijk onderbouwde boeken en artikelen die ons een inzicht geven in de rol die vrouwen werkelijk in de geschiedenis speelden.

Bronnen

Bosch, van den L., *Tooneel des oorlogs, opgerecht in de Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1675.

Cats, J., *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt: bestaende uyt spreekwoorden ende sin-spreuken, ontleent van de voorige ende jegenwoordige eeuwe, verlustigt door menigte van sinne-beelden met gedichten en prenten daer op passende; dienstigh tot bericht van alle gedeelten des levens, beginnende van de kintsheyt ende eyndigende met het eynde alles vleesch*, 's-Gravenhage, 1632. Citaat: blz. 22. Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, via: resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon, 2023.

Hooft, P.C., *P.C. Hoofts Nederlandsche Historien, Sedert de Ooverdraght der Heerschappye van Kaizar Karel den Vyftden, op Koning Philips Zynen Zoon*, Amsterdam 1642. Citaat: blz. 286.

Koch, E., *Geschiedenis van de vrouw in de Middeleeuwen*, in: Madoc 1992. Citaat: blz. 48. Pegtel, A., *Zo gaat het niet langer*, 2019, via www.maandvandeschiedenis.nl.

Reinsma, R., *Als een vis zonder fiets*. Man- en vrouwbeeld in spreekwoorden, in: *Onze Taal* 1991, nr. 10, 22-23.

DRIEVEUREN

Arie Bouwmeester, *De vrijheidshelden van Walcheren, het lied der Geuzen; deel 4 en slotdeel van de historische serie over de strijd om Middelburg 1572-1574 in het kader van 450 jaar bevrijding van Middelburg in 2024* (Utrecht, Probook, 2023) 632 pag.; ISBN 978-94-933-03461.

De vrijheidshelden van Walcheren, het lied der Geuzen is het vierde en laatste deel van de historische serie van onderwijzer Arie Bouwmeester over de strijd om Middelburg (1572-1574) tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Met behulp van historische personages en gefantaseerde figuren schetst Bouwmeester een belangrijke episode uit de Zeeuwse geschiedenis die mede de geboorte van Nederland heeft ingeleid.

Het laatste deel van deze serie speelt zich af in 1573. De strop rond de stad Middelburg wordt steeds strakker aangetrokken, maar tot aanvallen komt het nog niet. Dan komt de grijze kolonel naar Middelburg. Dirk en Maartje krijgen dreunen te verwerken. Fort Rammekens komt onder vuur te liggen. Laten de Spanjaarden deze belangrijke vesting door de vingers glippen? Enorme vloten worden vanuit Antwerpen naar Walcheren gestuurd en de 'oorlogsbliksem' blijft volhouden.

In Ter Veere breekt ondertussen de pest uit. Een allesbeslissende slag op de Schelde zal het lot van Walcheren bezegelen... Dan wordt de beruchte Spaanse kapitein Julian Romero naar Zeeland gestuurd...

Leendert J. Joosse, *Drie keer verkocht in een vreemd land; Nederlanders in Noord-Afrikaanse slavernij, 1600-1800* (Zutphen, Walburg Pers, 2023) 288 pag.; ISBN 978-94-645-60824.

Het slavernijverleden van ons land is bij de meesten van ons intussen misschien wel bekend. Het is geen verleden om trots op te zijn. Dat veel landgenoten in de zeventiende en achttiende eeuw zelf tot slaaf werden gemaakt, is minder bekend. De in Sint Laurens opgegroeide en naar Australië geëmigreerde predikant Leendert J. Joosse heeft zich verdiept in de geschiedenis van de in Noord-Afrika tot slaaf gemaakte Nederlanders.

Uit het onderzoek van Joosse blijkt dat slechts een vijfde van hen terugkeerde, ondanks dat verwanten en lokale overheden zich inspanden om hen terug te kopen. Barbarijse (Noord-Afrikaanse, afgeleid van 'barbarij') staten trokken collectief profijt van het losgeld. Was het normaal dat ze meermalen werden verkocht en tot slaaf gemaakt vanwege Barbarijse kaperacties? Hoe zwaar was het bestaan van deze slaven en hoe omvangrijk hun aantal?

De Barbarijse zeeroovers kwamen uit verschillende landen. Een groot deel van hen waren 'renegaten', bijvoorbeeld Hollanders, Engelsen en Italianen die tot de islam waren overgegaan. De zeeroovers overvielen onder andere schepen van de Nederlandse Straatvaart, van de Grote Visserij tijdens de haringvangst en van de WIC en VOC. Ook ondernamen ze rooftochten in de kustgebieden van onder andere de Middellandse Zee en zelfs Ierland en IJsland.

Sommige slaafgemaakten namen de islamitische cultuur over in eten, drinken, kleding en gedrag om martelingen te ontlopen. Tijdens de slavenarbeid zelf stonden straffen en andere geestelijke en lichamelijke pijnigingen niet in verhouding tot het gedane werk, dan wel de overtreding of het misdrijf, dat vaak niet eens was begaan. De Nederlandse slaafgemaakten waren tijdens de zeventiende en achttiende eeuw gemiddeld meer dan vijf jaar onttrokken aan de gewestelijke samenlevingen.

Wim van Gorsel

ZB Bibliotheek van Zeeland

Mirjam Molenaar, *Het vuur van de vreemdeling; de zeventiende eeuw door de ogen van een loods, een koopmanszoon, een matroos en een plateelbakker* (Soest, Boekscout, 2023) 299 pag.; ISBN 978-94-646-86722.

Onheilsprofeten voorspellen dat 1666 het duivelsjaar wordt en voor Sytze, Thomas en Hidde is dat ook zo. De oorlog tussen Engeland en de Republiek zet hun vriendschap op scherp. Sytze, de zoon van een Terschellinger loods, ziet zijn toekomst weggevaagd door een rampzalige aanval van Engeland. Als vluchteling belandt hij in Friesland. Zijn jeugdvriend Thomas is de zoon van een Engelse koopman. Het internationale contact tussen de twee families dateert al van lang voor de oorlog. Sytzes buurjongen Hidde tekent noodgedwongen als matroos voor de oorlogsvloot onder Michiel de Ruyter en vecht tegen Engeland.

Het vuur van de vreemdeling is Molenaars debuutroman, die in twee delen uitgegeven wordt. De details maken duidelijk dat de schrijfster veel onderzoek heeft gedaan naar deze tijd. Hierdoor krijg je een goed beeld hoe het leven eraan toe ging. Zo leer je de verschillende schepen van de koopvaardij kennen en hoe in die tijd het aardewerk gemaakt werd. Mooi tot in detail weergegeven.

Mirjam Molenaar begon haar carrière als keramist en werkte ruim twintig jaar in het voortgezet onderwijs. Gedreven door een fascinatie voor zowel jonge mensen en identiteitsontwikkeling als voor oude ambachten, beschrijft ze in dit boek niet alleen de Tweede Nederlands-Engelse oorlog, maar ook de identiteitsstrijd van de drie jongens en de harde wereld van grond en klei bij de Harlinger plateelbakkers. Fries blauw was een belangrijk exportproduct, maar de jongens die het maakten, stonden letterlijk met hun blote voeten in de aarde. In deze roman hebben, behalve drie jonge mannen, een paar sterke vrouwen uiteindelijk een doorslaggevende rol.

TROTS OP MIJN MONUMENT

Leven met het tij van de haven

Marjolijn van Leeuwen
zelfstandig tekstschrijver

Zierikzee staat met 562 rijksmonumenten op de dertiende plek in de landelijke ranglijst van monumentensteden. Aan de Oude Haven zijn er maar liefst 44. In een daarvan, op nummer 26, wonen Britta en Jeroen Koopen. "Wij zijn slechts passanten, met de taak goed voor dit huis te zorgen."

Heel veel hebben Britta en Jeroen helaas nog niet over de vroege historie van hun woning kunnen ontdekken. "Zelfs het bouwjaar weten we niet precies, al is het vermoeden dat het pand rond 1650 is verrezen. Waarschijnlijk als patriciërswooning, want het heeft niet de kenmerken van een pakhuis. Onze favoriete plek in de woning is de voorkamer, een soort 'zondagskamer'. Je hebt daar vrij uitzicht op de haven, mooie gestuukte plafonds en een prachtige schouw. We hebben twee stoelen pal voor het raam staan en genieten dan van de bootjes en het wisselende tij. We slapen eveneens aan de voorkant. Elke ochtend is het een vast ritueel om even te kijken of het hoog of laag water is."

Dorp of stad?

Hiervoor woonden Britta en Jeroen in Brabant, nabij Eindhoven. Jeroen vertelt: "We hebben geen Zeeuwse roots, al heb ik wel een aantal jaar in Goes gewoond. Toen het plan ontstond om naar Zeeland te verhuizen, hebben we veel opties overwogen. Ons oog viel op Schouwen-Duiveland en Britta had eigenlijk de voorkeur voor een dorpje. Maar ik vind het erg belangrijk om even naar een restaurantje of de bioscoop te kunnen lopen. Dus werd het Zierikzee. Op onze wensenlijst stond een huis aan het

water, want we zijn fervente zeilers, en een tuin op het zuiden. Toen bleef alleen dit pand over, waar we nu drie jaar wonen."

Britta vult aan: "Deze woning is natuurlijk veel te groot voor ons samen, want onze drie dochters zijn het huis uit. Maar in een deel van het pand, met een eigen voordeur en

huisnummer, is een B&B gevestigd: De Witte Dame. Omdat we bij ons vorige huis ook een B&B in de tuin hadden, leek het ons leuk dat hier weer te gaan doen. Bovendien werken we allebei vanuit huis: Jeroen als consultant en ik ben vertaler Duits. In het souterrain zijn onze kantoorruimtes. Een arts die hier ooit woonde, had daar zijn praktijkruimte en wachtkamer voor de patiënten. Ideaal voor ons. Die

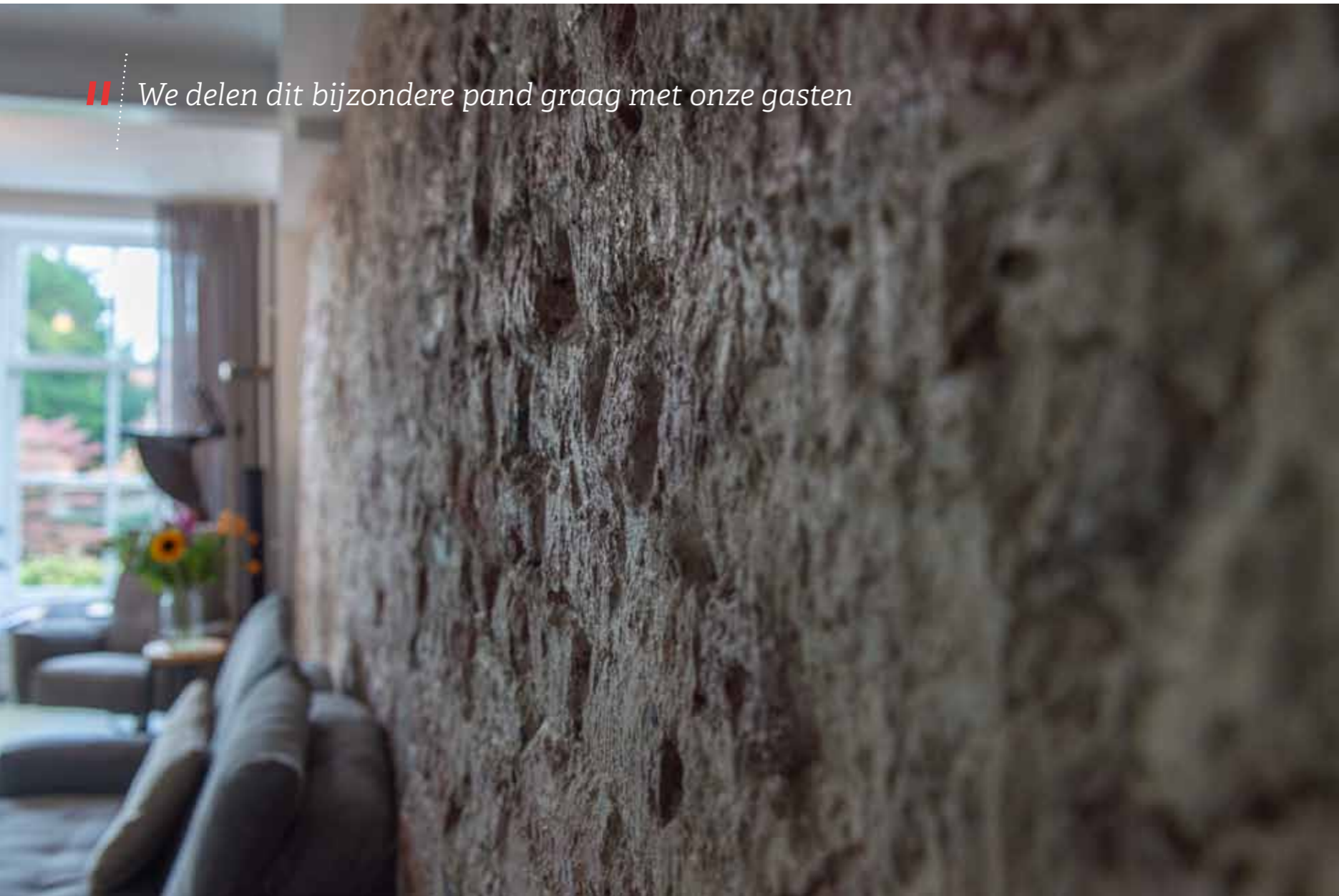
werkkamers grenzen aan een royale tuin – heel bijzonder voor een huis in de stad."

Gedateerde inrichting

De vorige eigenaren hebben het pand fantastisch onderhouden, dus heel veel hoefde er niet aan te gebeuren. "Wel was het enorm gedateerd: overal lag

|| We delen dit bijzondere pand graag met onze gasten

hoogpolig, rood tapijt en de houten balken waren in allerlei kleuren geschilderd. Verder waren de badkamer en de keuken aan vervanging toe. Maar het was erg goed geïsoleerd – zelfs het dak – en de balken en fundering waren allemaal in orde. In de kelder zit een goed ventilatiesysteem, waardoor het daar niet vochtig is. Het enige wat we hebben gedaan, is in de achterkamer de voorzetwand weggehaald. Dat was een gok: wat zou erachter vandaan komen? Het bleek een prachtige muur te zijn, die gemetseld is met stenen van de oorspronkelijke kademuur uit de dertiende eeuw."

Avond aan avond hebben Britta en Jeroen voorzichtig staan bikken om oude cementlagen te verwijderen, maar de muur niet te beschadigen. Jeroen wijst een balk aan die met z'n kopse kant in de muur gemetseld zit: "Die is van het huis van de buurvrouw. Toen de muur 'schoon' was, is er door de aannemer coating op aangebracht. Dat voorkomt het afbrokkelen van oud voegwerk en gaat de uitslag van

zout tegen. Zie je hoe de muur golft? Echt bijzonder. En her en der zitten ook nog heel afwijkende, donkergekleurde stenen. Die hebben een natuurlijke glazuurlaag."

Recente historie

Verderop in de achterkamer zit een luikje in de muur. "Daar heeft waarschijnlijk een kluis gezeten", vertelt Britta. "Dit pand is vlak na de oorlog namelijk waterschapskantoor geweest. In de gang zit een glasplaat waarop Schouwen-Duiveland is gegraveerd met allemaal plaatsaanduidingen. Daar waren mogelijk de bijkantoorjes van het waterschap gevestigd. We werden onlangs trouwens geconfronteerd met een erg naar verhaal over dit huis: in de Tweede Wereldoorlog heeft hier een NSB'er gewoond. Naderhand zijn hier allemaal Hitler-relikwieën in geheime bergplaatsen gevonden. Gelukkig zijn wij nooit meer op iets gestuit. Sterker nog, er hangt hier een heel fijne sfeer." Jeroen: "Dan kom ik binnen en denk ik echt: yes, dit is ons huis!"

← Achter de voorzetwand in de achterkamer kwam een prachtige oorspronkelijke kademuur uit de dertiende eeuw tevoorschijn | portret- en detailfoto Mieke Wijnen Fotografie.

↓ De Oude Haven van Zierikzee, circa 1900 | ZB Beeldbank Zeeland, collectie prentbriefkaarten, nr. 29242.

Zo enthousiast zijn hun dochters ook, die hier in de zomermaanden geregeld met vrienden komen logeren. Net als de gasten van de B&B. "Zij hebben aan de voorkant net zo'n prachtig uitzicht en kunnen boven onze keuken genieten op een eigen dakterrasje. We gaan voor een 'tien' op Booking.com en die score komt al aardig in de buurt. Het is toch fantastisch dat je zo'n bijzonder pand mag delen met je gasten?"

Onmogelijke combinatie

Omdat de huizen van de burens ook monumenten zijn, is er onderling veel contact. Jeroen: "Het viel ons op dat iedereen tijdens ons kennismakingsrondje meteen z'n hele huis laat zien. En we blijken allemaal met dezelfde dingen te worstelen: hoe verduurzaam je zo'n pand, wat voor glas kies je? Het is heel dubbel: aan de ene kant probeer je een monument in stand te houden en aan de andere kant wil je van het gas af. Dat is eigenlijk een onmogelijke combinatie. En alles in zo'n huis moet op maat gemaakt worden. Kijk

eens naar die deuren en die kozijnen – allemaal scheef! En op veel plekken is nog enkelglas. Dus in de winter hangen we hier van die lelijke voorzetramen voor. Maar vacuümglas is zó duur..."

Omdat het pand in zo'n goede staat verkeert, had de Monumentenwacht er tijdens de laatste inspectie weinig op aan te merken. "We kregen wel heel goede tips hoe we onze dakpannen vast kunnen leggen. Want na die windhoos in 2022 waren er veel scheef gewaaid. Ook hebben we een warmtescan door de Monumentenwacht laten uitvoeren met zo'n infraroodcamera. Toen bleek dat we met tochtstrips de nodige kieren bij ramen en dorpels konden dichten. Andere dingen zijn ingewikkelder: hoe isoleer je de ruimte tussen de twee raampartijen? Dat is best een hele uitdaging. Toch zijn we nog altijd blij dat we hierheen verhuisd zijn, want het is echt een voorrecht om hier te mogen wonen."

NIEUWS

ACHT KERKENVISIES OPGELEVERD, TWEE IN AFRODEND STADIUM

Tussen september 2022 en maart 2023 werden kerkenvisies opgeleverd voor de gemeenten Schouwen-Duiveland, Goes, Noord-Beveland en Tholen: de eerste vier kerkenvisies van Zeeland. Onlangs verschenen de volgende vier.

Deze werden op woensdagmiddag 15 november 2023 in de Open Haven in Oost-Souburg overhandigd aan de wethouders van de gemeenten Veere, Borsele, Vlissingen en Kapelle. Daarbij organiseerden wij het gesprek tussen Zeeuwse erfgoedbestuurders en erfgoedambtenaren van gemeenten en Provincie over het vervolg (fase 2) op de kerkenvisies voor Zeeland. Met elkaar werd nagedacht over de vraag 'Kerkenvisies gereed, wat komt daarna?' In de vorm van gesprekstafels gingen we met elkaar in gesprek. Het was een waardevolle bijeenkomst, waarbij zinvolle suggesties voor een structurele borging van de aandacht voor het religieuze erfgoed werden uitgewisseld. Dit jaar komt het aantal kerkenvisies in Zeeland uit op tien. De kerkenvisies voor de gemeenten Reimerswaal en Hulst zijn inmiddels in een afrondend stadium.

www.erfgoedzeeland.nl/kerkenvisies-zeeland

SAMEN NIEUWE VRIJWILLIGERS VINDEN

Tijdens onze cursus 'Samen nieuwe vrijwilligers vinden' in oktober boog een enthousiaste groep erfgoedvrijwilligers zich over de vraag: hoe vind je nieuwe vrijwilligers? Het antwoord bleek te schuilen in twee zaken: de vrijwilligers die je al hebt en een open blik.

De boodschap was helder. Jullie vrijwilligers zetten zich met veel enthousiasme in voor de organisatie. Laat dat zien aan potentiële nieuwe vrijwilligers! Zet ze in het zonnetje op social media, gebruik actiefoto's van ze bij vacatures, betrek ze bij ontmoetingsmomenten en inwerktrajecten met mogelijke nieuwe vrijwilligers en help ze hun talenten te benutten en te ontwikkelen. Daar wordt iedereen blij van. Jullie huidige vrijwilligers zijn de beste ambassadeurs!

Een hypersociale, flexibel inzetbare duizendpoot voor 40 uur per week. Die wil iedereen wel als vrijwilliger. Helaas, daar lopen er weinig van rond. Dus ontwikkel een open blik. Misschien heb je alleen in de zomervakantie extra hulp nodig, wil je gewoon de balie eens opknappen met een kluskampioen of kunnen de socials ook vanuit huis beheerd worden. Kortom: kijk naar wat er wél kan.

Meer tips vind je op onze website
www.erfgoedzeeland.nl/tips-vrijwilligers-werven

AGRARISCH ERFGOED TOP

In het najaar organiseerden de Provincie Zeeland, de Boerderijstichting Zeeland en Erfgoed Zeeland de Agrarisch Erfgoed TOP in Hof de Dierik in Oudelande.

Hier werd de problematiek rond het agrarisch erfgoed bediscussieerd. Het onderhoud van oude boerderijen is duur, waardoor er in Zeeland veel in een slechte staat van onderhoud zijn. Ook verliezen er veel hun agrarische functie: de schaalvergroting in de landbouw zet door en boeren stoppen omdat ze geen opvolging hebben. Om deze boerderijen te behouden is herbestemming noodzakelijk. Aan de andere kant is het herbestemmen van leegstaand erfgoed de komende jaren cruciaal door de grote ruimtelijke vraagstukken.

Het herbestemmen van boerderijen is lastig, met name van boerenschuren. Deze zijn groot, donker, niet verduurzaamd en lenen zich dus slecht voor een ander gebruik, zoals wonen. Daarnaast loop je bij het herbestemmen van een boerderij tegen regels aan die dit moeilijk of soms zelfs onmogelijk maken. Zo mogen er in het buitengebied vaak

geen nieuwe woonadressen toegevoegd worden. De input die geleverd werd op de Agrarisch Erfgoed TOP wordt komende tijd besproken en de bestaande regels worden geëvalueerd.

GRAFISCHE WERKPLAATS VERHUIST NAAR MIDDELBURG

De werkplaats van VirusGrafiek is verhuisd! Half juli heeft dit Zeeuwse platform voor de grafische kunsten een samenwerkingsovereenkomst getekend met de ZB Bibliotheek van Zeeland en dit najaar is in het souterrain van de bibliotheek in Middelburg een werkplaats gerealiseerd. VirusGrafiek kan daarvan ten minste de komende vijf jaar gebruikmaken. De persen en blokken met letters en ander drukmateriaal staan in de werkplaats; het andere inventaris heeft elders in het gebouw een plaats gekregen. VirusGrafiek is elke maandag en dinsdag aanwezig; voor workshops en projecten (na afspraak) ook op andere dagen.

→ foto Petra Rouwendal

Om de kennis en kunde ook voor de toekomst te behouden, zijn vrijwilligers meer dan welkom!

Mail voor meer informatie naar virusgrafiek@gmail.com of kijk op www.erfgoedvrijwilliger.nl.

Samen op zoek naar de Romeinse kustlimes

Joost van den Berg (Erfgoed Zeeland), **Dianne van de Zande** (Erfgoed Zeeland) en **Ludo Snijders** (Provincie Zeeland)

Menig bezoeker van de Zeeuwse stranden die uitkijkt over de wijde horizon is zich niet bewust van de rijke archeologie die zich bevindt onder strand en zee.

Resten van volledige prehistorische landschappen, Romeinse steden en castella en Merovingische nederzettingen bevinden zich onder de golven en spelen dagelijks aan

of verdwijnen ongemerkt door de meedogenloze erosie van het Nederlandse kustlandschap.

Het Zeeuwse samenwerkingsproject 'Beach Archaeology', gerund door een samenwerking van burgers, overheden, wetenschap en lokale stakeholders, wil hier verandering in brengen. Door middel van *slow archaeology* (langdurige monitoring) willen de

archeologen van de Provincie Zeeland, Erfgoed Zeeland en de gemeenten Veere en Noord-Beveland, met inzet van locatie-amateurarcheologen en strandbezoekers het strand monitoren en alle mogelijke bewijzen van het verloren kustlandschap verzamelen. Elke scherf telt mee om dit verloren deel van het Zeeuwse verleden te vertellen!

Lokale interesse

'Beach Archaeology' is een project dat vanuit lokale interesse is ontstaan. Op de Zeeuwse stranden zijn in de loop der jaren duizenden aardwerkscherven opgeraapt en andere archeologische vondsten gedaan. De strandvondsten lijken onder meer te wijzen op de aanwezigheid van een Romeins militair vlootstation, dat onderdeel van de Romeinse kustverdediging (limes) geweest kan zijn. Een handjevol geïnteresseerde burgers en archeovrijwilligers vonden op een klein stuk van het Zeeuwse strand in een paar jaar tijd honderden scherven. Toen dit ter ore kwam van in Zeeland werkzame archeologen werd dit opgepakt vanwege het

onmiskenbare belang van deze strandvondsten. Verschillende partijen werken nu mee, met elk een andere rol in het project. Zo zijn de amateurarcheologen onmisbaar in de bijna dagelijkse monitoring van het strand, bieden de vrijwilligers van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (KZGW) inzichtvolle historische informatie en archiefmateriaal over ontdekkingen van de afgelopen tweehonderd jaar, zijn gemeentelijk archeologen belangrijke stappen aan het nemen in het begrijpen van de landschappelijke dynamiek en leveren de medewerkers van het Zeeuws Archeologisch Depot vitale kennis over het determineren van de diverse vondsten. En dan is nog niets gezegd over het enthousiasme van andere stakeholders, zoals de strandexploitanten en strandwacht, en de inhoudelijke en technische input van docenten en studenten van University College Roosevelt.

Participatieproject

De pilot 'Beach Archaeology' is gericht op het verzamelen, uitwerken en delen van strandvondsten. Ook wil dit project collecties inventariseren van strandvondsten uit het verleden die zijn gedaan door amateurarcheologen, alsook de vondsten in de ronduit spectaculaire oudheidkundige collectie

van het Zeeuws Genootschap. Uitgangspunt van dit project is dat het een participatieproject is waaraan iedereen deel kan nemen en dat gericht is op de samenleving. De praktische focus van de pilot 'Beach Archaeology' ligt voornamelijk op een klein stuk van de Zeeuwse stranden, namelijk rondom het dorp Vrouwenpolder en het Banjaardstrand, op de kop van Walcheren. De eerste stappen die nu besproken worden, draaien

↑ Strandvondsten worden aan nader onderzoek onderworpen | foto Ludo Snijders, Provincie Zeeland.

voornamelijk om de totstandkoming van een verzamelpunt en informatievoorziening op het strand zelf. Een wetenschappelijk verantwoord participatieproject als dit kan een belangrijke bouwsteen vormen in een meer evenwichtig en toegankelijk archeologiebeleid.

De deelnemende instanties van dit project zijn: Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) - Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (KZGW) - Walcherse Archeologische Dienst (WAD)/Gemeente Veere - Oosterschelderegio Archeologisch Samenwerkingsverband (OAS)/Noord-Beveland - University College Roosevelt (UCR) - Provincie Zeeland - Erfgoed Zeeland - Zeeuws Archeologisch Depot (ZAD).

www.erfgoedzeeland.nl/strandarcheologie

← Vrijwilligers en specialisten werken samen om vondsten te determineren | foto Ludo Snijders, Provincie Zeeland.

← Strandvondst uit de Romeinse tijd bij Vrouwenpolder (Banjaardstrand) | foto Marten Klop.

Uit de collectie van het
Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Een verbrand wintergezicht, een ansichtkaart en een grauwschildering

Peter van Druenen
voorzitter Zeeuws Genootschap

Van 30 september 2023 tot en met 21 april 2024
is in het Zeeuws Museum in Middelburg de
tentoonstelling 'De omgekeerde wereld van
Adriaen van de Venne' te zien, een omvangrijk
en representatief overzicht van deze veel-
zijdige zeventiende-eeuwse kunstenaar.

In de collectie van het Zeeuws Genootschap bevindt zich een schilderij dat in het verleden is toegeschreven aan Van de Venne, maar dat ook een geheel eigen geschiedenis kent. Het laat een wintergezicht zien met ijsvermaak op de Middelburgse stadsvest. Op de achtergrond is de stad afgebeeld met het Armenweeshuis, de Sint-Pieterskerk en de Lange Jan. Op de voorgrond: ijsvermaak op de strandvest bij de Noordpoort met toeschouwers langs de singel.

In verband met de oorlogsdreiging werd het doek in 1939, samen met een aantal andere belangrijke stukken van het Genootschap, overgebracht van het museum in de Wagenaarstraat naar de Provinciale Bibliotheek

in de Lange Delft in Middelburg. Achteraf bleek dat de beslissing om dit te doen beter niet genomen had kunnen worden. Het pand aan de Wagenaarstraat stond na de brand van Middelburg in mei 1940 nog overeind en van de bibliotheek, inclusief de verschillende collecties, resteerden slechts de smeulende puinhopen. Veel van de mooiste schilderijen zijn door deze 'verhuizing uit veiligheidswege' in de Lange Delft alsnog in vlammen opgegaan. Een klein deel van de overgebrachte schilderijen kon later, zo goed en zo kwaad als mogelijk, worden gerestaureerd. Hieronder viel 'het Wintergezicht', dat door de hitte zwaar was beschadigd.

Van de Venne woonde en werkte tot 1625 in Middelburg en verhuisde daarna naar Den Haag. Dit stuk moet – als het van hem of uit zijn atelier afkomstig is – uit die eerste periode dateren. Door de beschadigingen en daaropvolgende ingrijpende restauratie is dat helaas nauwelijks meer vast te stellen.

Bijzonder is dat het Zeeuws Genootschap een onbeschadigde kopie bezit, die is opgenomen in de Zelandia Illustrata. De kopie is geen schilderij maar een kleurentekening, mogelijk later gemaakt door een leerling van de Middelburgse Teeken Akademie. De leerlingen mochten de collectie als studiemateriaal gebruiken en maakten vele kopieën die voor een deel in de Zelandia Illustrata terecht zijn gekomen. In 1992 gebruikte het Zeeuws Genootschap de tekening voor een kerst- en nieuwjaarskaart die de leden voor één gulden konden

← Middelburg wintergezicht. Mogelijk van Adriaen van de Venne | Zeeuws Museum, collectie KZGW, nr. G1686, www.kzgwonline.nl

↑ Ijsvermaak op de strandvest met gezicht op de stad Middelburg, van het noorden, met armweeshuis, Sint-Pieterskerk, Abdijtoren en Noordpoort | Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, ZI-II-0220.

aanschaffen. Deze ansichtkaart is nog steeds te koop in het boekwinkeltje van het Genootschap.

Een stuk uit de collectie van het Zeeuws Genootschap dat zeker door Van de Venne is geschilderd en ook in de tentoonstelling is opgenomen, is de grisaille (grauwschildering) 'Hoe geckje met de butter' uit de jaren 1620. Het is een allegorie op het Boteroproer van 1624, de rellen naar aanleiding van een verhoging van de boteraccijns.

↓ 'Hoe geckje met de butter'. Adriaen van de Venne | Zeeuws Museum, collectie KZGW, nr. G1674, www.kzgwonline.nl

Charter van Hoogelande oudste Zeeuwse archiefstuk

Carolien van de Kreeke
medewerker communicatie Zeeuws
Archief

Het oudste archiefstuk in het Zeeuws Archief is het 'charter van Hoogelande' uit het jaar 1189. Deze perkamenten akte van de bisschop van Utrecht gaat over de stichting van een kapel te Hoogelande op Walcheren.

Een charter is een middeleeuwse oorkonde waarin afspraken zijn vastgelegd. Vaak werd als 'drager' van de tekst perkament gebruikt: een gedroogde dierenhuid, een van de eerste materialen waarop geschreven werd. Charters bevatten doorgaans een rechtsgeldig bewijs van gemaakte afspraken, eigendom of recht. Het document kreeg een of meerdere zegels. Daarmee werd het stuk gewaarmerkt. De zegels werden meestal gemaakt van bijenwas, vermengd met hars. Het zegel op de charter van Hoogelande, van de bisschop van Utrecht, is helaas verloren gegaan.

Stichting van de kapel

Het 'charter van Hoogelande' is de stichtingsakte van de kapel van Hoogelande op Walcheren. De akte is geschreven in het jaar 1189. Met deze akte gaf bisschop Baldwinus van Utrecht (Trajectum) toestemming aan

de parochianen van Westmonster die in Hoogelande wonen om daar een parochiekerk te bouwen.

Onveilig

Hoogelande is een buurtschap op Walcheren. Het ligt ongeveer vier kilometer ten westen van Middelburg in de ambachtsheerlijkheid Hoogelande. Het hoorde kerkelijk bij de Middelburgse Westmonsterparochie, onderdeel van het bisdom Utrecht. De Westmonsterkerk stond tot 1575 midden op de Markt in Middelburg. De bewoners van Hoogelande gingen

elke zondag naar Middelburg naar de kerk.

Er ontstonden echter ruzies die uitmondten in ongeregelheden tussen de inwoners van Hoogelande en andere inwoners van Walcheren. De dorpelingen van Hoogelande voelden zich onveilig en durfden zelfs niet meer naar de kerk in Middelburg te gaan.

Een eigen kapel

De inwoners van Hoogelande beklagden zich daarover bij de

bisschop van Utrecht. Zij vroegen aan de bisschop toestemming om in hun eigen plaats een kerk te mogen bouwen. De bisschop verleende in de akte uit 1189 zijn toestemming aan de inwoners van Hoogelande voor de bouw van een kapel. Deze verrees op de kruising van de Hogelandseweg en de Meinersweg, ten zuiden van Grijskerke. De kapel werd gewijd aan Sint Maarten, net als de Westmonsterkerk in Middelburg.

In de vijftiende eeuw werd de kapel vervangen door een grotere stenen dorpskerk. Dit gebouw werd in de zestiende eeuw verwoest. Alleen de muren van het koor bleven staan.

← Charter van Hoogelande uit 1189, oudste archiefstuk in het Zeeuws Archief | Zeeuws Archief, Archief Onze Lieve Vrouwe Abdij te Middelburg, Regestenlijst inv.nr. 2.

→ De ruïne van de kerk van Hoogelande te Grijskerke door Aert Schouman, 1754 | Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel II, nr. 129.

Van ruïne tot kapel

Eeuwenlang herinnerde de ruïne van het koor van de kerk van Hoogelande aan de tijd dat Hoogelande een eigen dorpskerk had. In 1912 kocht Petrus Willem Marie Hoegen de heerlijkheid Hoogelande, waarmee hij zowel de ruïne van de kerk als de daarbij behorende ambachtsheerlijke rechten verkreeg. In 1965 liet de

↑ De Kapel van Sint Maarten te Hoogelande, vóór 1966 | Zeeuws Archief, Fotoarchief J. Torbijn, Goes, nr. GRY-P-19.

familie de kerkeruïne restaureren tot een kapel. Sinds die tijd is de kapel van Hoogelande in gebruik voor kerkdiensten en culturele activiteiten en evenementen. Een stichting voert het beheer over deze kapel van Sint

Maarten. Een informatiebord bij de kapel gaat in op de geschiedenis van deze historische locatie, waaraan het Zeeuws Archief zijn oudste archiefstuk dankt.

Ambachtsheerlijkheid Hoogelande

Het Zeeuws Archief beheert ruim achthonderd jaar geschiedenis van Zeeland, met maar liefst zo'n 34 kilometer aan archiefstukken. Over Hoogelande beheert het Zeeuws Archief twee specifieke archieven: van de gemeente en van de ambachtsheerlijkheid.

Het archief van de gemeente Hoogelande handelt over de periode 1811-1815. In 1816 ging Hoogelande op in de gemeente Grijskerke, per 1966 deel van de gemeente Mariekerke, sinds 1997 de gemeente Veere.

Ambachtsheerlijkheden zijn een bijzondere bron voor onderzoek. Ze dateren uit de middeleeuwen, waren bestuursseenheden op het platteland en behoren tot de oudste

↓ [Het wapendiploma van de gemeente Hoogelande verleend in 1817, nadat de gemeente was opgeheven \(!\) | Zeeuws Archief, Archief Gemeente Hoogelande, toegang 2283, inv.nr. 12.](#)

ONLINE

Het charter van Hoogelande is online via de website van het Zeeuws Archief te bekijken. De Latijnse tekst is vertaald naar het Nederlands. www.zeeuwsarchief.nl/zeeuwse-verhalen/schatten-uit-het-zeeuws-archief/het-oudste-archiefstuk-het-charter-van-hoogelande/

BEZOEK DE WESTMONSTERKERK IN 1540

Scan de QR-code en ga terug in de tijd, naar 1540, toen de grote Westmonsterkerk de huidige Markt in Middelburg overheerste. Het was de oudste kerk van Walcheren. Gebouwd in de elfde eeuw en wegens bouwvalligheid afgebroken in 1575. Tegen de muur rond de kerk en het kerkhof waren winkels.

bestuursvorm van Zeeland. De ambachtsheer of -vrouw had als plaatselijk gezagspersoon invloed op diverse onderdelen van het maatschappelijke leven, zoals bestuur, kerk en religie, landbouw en bestaansgronden, rechtspraak, belastingen en waterstaatszorg. Een ambachtsheer of -vrouw kreeg van de leenheer bepaalde rechten,

zoals het tiendrecht (belasting landbouwgewassen), het windrecht (voor molens), het visrecht en andere specifieke rechten.

Het Zeeuws Archief gaat het archief van de ambachtsheerlijkheid Hoogelande (1611-1959), en andere Zeeuwse ambachtsheerlijkheden, digitaliseren en online publiceren.

CITAAT UIT HET CHARTER VAN HOOGELANDE

"Derhalve ... hebben wij ... aan het verzoek van die mensen voldaan, dat zij een kerk, ter plaatse waar zij wonen, die Hogeland genoemd wordt, zullen mogen stichten, waar zij en de viering van de godsdienstplechtigheden en de bijstand van geheel de geestelijke zorg kunnen inwachten ..."

BREEVEERTIEN

DE OMGEKEERDE WERELD VAN ADRIAEN VAN DE VENNE

Tot en met 21 april 2024 is in het Zeeuws Museum de tentoonstelling 'De omgekeerde wereld van Adriaen van de Venne' te zien. Deze zeventiende-eeuwse kunstenaar is bij het grote publiek (nog) relatief onbekend, maar hij kan gezien worden als de meest originele Nederlandse kunstenaar van zijn tijd! Voor het eerst is de schoonheid en veelzijdigheid van zijn werk in een grote overzichtstentoonstelling te zien. De directe aanleiding is het 400-jarig jubileum van het verschijnen van de dichtbundel *Zeeusche Nachtegael*. Van de Venne heeft hieraan een belangrijke bijdrage geleverd.

Eind dit jaar en begin volgend jaar organiseert het Zeeuws Museum stadswandelingen door het centrum van Middelburg. Loop mee met de verteller en waan je in de tijd van Adriaen van de Venne en Jacob Cats. De wandeling

is voor jong en oud en vooraf aanmelden is verplicht. Kijk voor de data, kosten en hoe je aan kunt melden op de website van het Zeeuws Museum: www.zeeuwsmuseum.nl.

ORAL HISTORY IN ELLEWOUTSDIJK

Dit najaar werd een bijzonder oral history-project gelanceerd in het Zuid-Bevelandse Ellewoutsdijk: een audiotour die je over het erf van de historische boerderij *Zorgwijk* leidt. Tijdens de audiotour hoor je het verhaal van boerin Jo Stouthamer-Smallegange, die hier vanaf 1939 samen met haar man Petrus woonde. Het is een verhaal over het gewone leven in ongewone tijden van oorlog en watersnood.

De audiotour is gebaseerd op interviews met Clasiën Rooze-Stouthamer, dochter van Jo en Petrus, die werden afgenomen en omgezet in een script door haar schoondochter Emmy Bregman. Het project is mede tot stand gekomen dankzij een training en ondersteuning vanuit Erfgoed Zeeland en is een mooi voorbeeld hoe oral history ingezet kan worden om erfgoed breed toegankelijk en beleefbaar te maken.

Ook terug in de tijd stappen met deze audiotour? Check dan de website www.boerderijzorgwijk.nl.

WINTER WONDER WANDELING NIEUWVLIET

Op vrijdag 29 december aanstaande neemt Museumhuis 1912 deel aan de Winter Wonder Wandeling in Nieuwvliet! Het dorp wordt omgetoverd tot een sprookjesachtig tafereel. Wandelaars kunnen gratis deelnemen aan een gezellige wandeling door het dorp, waarbij overal wat te zien en te beleven is. Zoals heerlijk eten en drinken, muziek, verhalen een lichttour en nog veel meer. Het evenement is toegankelijk voor iedereen (ook voor kinderen) en er hoeft vooraf niet aangemeld te worden. Kom ook een kijkje nemen!

MEGASCHILDERIJEN IN VLISSINGEN

Museum Panorama Walcheren verrast bezoekers met unieke kunstprojecten; megaschilderijen tot wel vijf meter hoog en tussen de veertien en veertig meter breed. De schilderijen staan in een ronding opgesteld in de Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Singel 106 in Vlissingen.

Tijdens het winterseizoen is de kerk op maandagochtend, zaterdag- en zondagmiddag geopend. Naast de schilderijen is er tussen kerst en oudjaar muziek in het museum. Voor de kinderen is er een leuke speurtocht!

www.panoramawalcheren.nl

Erfgoed Zeeland wenst je gezellige feestdagen en een liefdevol 2024!

Vanaf september 2024 tot en met augustus 2025 staan we stil bij het feit dat Nederland tachtig jaar geleden werd bevrijd van de bezetter. Het zuiden van Nederland, waaronder het grootste deel van Zeeland, werd al in 1944 bevrijd, de rest volgde in 1945. Met een uitgebreid programma wordt er landelijk bij stilgestaan dat Nederland tachtig jaar geleden werd bevrijd.

← bron: Zeeuws Archief. Fotocollectie Vlissingen, nr. 54457.

Uit Vlissingen
Kom ik gevlogen
En breng u met den
meesten spoed
Een hartelijk tot weerzien,
En een vriendelijke groet.

HEREN EN KERKEN

→ Macht en geloof drukten hun stempel op Zeeland. Door de eeuwen heen hebben de gebouwen die geestelijken en regenten oprichtten het beeld van de steden bepaald. Ook het platteland werd getekend door kerken en heren. Dat is niet alleen terug te zien in de gebouwen, maar ook in de karakteristieke plattegronden die dorpen hebben gekregen. Ze hebben het Zeeuwse land en de bevolking gevormd.

Lees meer op www.zeeuwseankers.nl/erfgoedlijn/heren-en-kerken.

COLOFON

Zeeuws Erfgoed – magazine voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Erfgoed Zeeland en verschijnt vier keer per jaar.

ISSN 1570-5005

Jaargang 22 nr. 4 | december 2023

Redactie: Erfgoed Zeeland

Eindredactie: Jeanine Dekker
(dekker van broekhoven)

Vormgeving: Jan van Broekhoven
(dekker van broekhoven)

Druk: Meulenberg Media Middelburg

Illustraties: Erfgoed Zeeland, tenzij anders vermeld

Aan dit nummer droegen bij: Joost van den Berg, Elma Berman, Saskia Buitenkamp, Peter van Druenen, Carolien Fokke, Wim van Gorsel, Rogier Havermans, Henk Hendrikse, Anne Hobbel, David Koren, Carolien van de Kreeke, Marjolijn van Leeuwen, Paul de Ruiter, Ludo Snijders, Janneke de Wit, Dianne van de Zande en Peter Zwemer.

Erfgoed Zeeland is het centrale aanspreekpunt en samenwerkingspartner voor het erfgoed in Zeeland. De activiteiten van Erfgoed Zeeland worden onder andere mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

Looiersingel 2
Postbus 49
4330 AA Middelburg

+31 (0)118 670 870
info@erfgoedzeeland.nl
www.erfgoedzeeland.nl

VOLG ONS

STEUN ONS

Erfgoed Zeeland staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg. Dit met de steun van onze donateurs. Donateur worden kan al voor 17,50 euro per jaar. Je kunt ons ook eenmalig steunen met een gift op bankrekeningnummer NL75 RABO 0335 0886 00 ten name van Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland.

Meer weten?

Kijk op www.erfgoedzeeland.nl/steun-ons.

Reacties en ledenadministratie

Reacties en wijzigingen graag digitaal via zeeuwserfgoed@erfgoedzeeland.nl of via de postbus.

Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij Erfgoed Zeeland; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van Erfgoed Zeeland en de rechthebbende(n). Erfgoed Zeeland streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. Erfgoed Zeeland kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

MONUMENTaal

Op het schilderij 'Het vertrek van een hoogwaardigheidsbekleeder uit Middelburg' geeft Adriaen van de Venne schepen weer op het kanaal dat de haven van Middelburg met het open water verbond. Op minutieuze wijze zijn de ommuurde stad en de landelijk gelegen onderkomens

afgebeeld. Vermoedelijk is hier het vertrek uit Middelburg verbeeld van de graaf van Nottingham, Charles Howard (1536-1624). Het schilderij is te zien op de tentoonstelling 'De omgekeerde wereld van Adriaen van de Venne' in het Zeeuws Museum.

